

Assessing the Relationship Between Transcendent Development and Post-Trauma Growth: Reactive Transformation versus Volitional Transformation

Mohammad Dehghani Shuroki¹, Hamid Rafie Honar², Behzad Daneshfar³,
Mohamadreza Najafi⁴

¹ M.A., Islamic Psychology, Department of Ethics and Psychology, Institute of Higher Education for Ethics and Education, Qom, Iran. mdsh199296@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Ethics, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran
(Corresponding Author). h.rafiee@isca.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran.
b.daneshfar@cfu.ac.ir

⁴ M.A., Islamic Psychology, Department of Ethics and Psychology, Institute of Higher Education for Ethics and Education, Qom, Iran. m.r.najafi137010@gmail.com

Abstract

Introduction: This study compares "Transcendent Development" in Islamic sources and "Posttraumatic Growth" (PTG) in positive psychology across three domains: nature of transformation, effective factors, and ultimate goal. PTG refers to positive psychological changes from struggling with difficult circumstances (Tedeschi & Calhoun, 1996) and is reactive. Transcendent Development is a voluntary, purposeful transformation toward perfection rooted in human nature (Kaviani, 2020). The main question is the distinction between these concepts in the three domains.

Findings: A mixed-methods approach using linguistic semantics, ijtehad (PAD), and Delphi methods was employed. Components and stages of Transcendent Development were extracted from Islamic sources and compared with PTG. Validation used CVI with 11 experts. Transcendent Development has seven components (process-oriented, sustainable, simple, transformative-bidirectional, qualitative-infinite, voluntary-purposeful, universal-human) and four stages (belief, existential commitment, building aligned identities, placement in a unified social system). Comparison showed PTG forms in reaction to crisis, while Transcendent Development is a voluntary initiative toward perfection with crises as contexts. CVI was 0.91. The relationship is a paradigmatic difference in three domains: nature of transformation (reactive vs. voluntary), effective factors (crisis vs. transcendent human goal), and ultimate goal (adaptation vs. human transcendence). The goal domain

Cite this article: Hosseini, S.H. (2026). Dehghani Shuroki, M. & Rafie Honar, H. & Daneshfar, B. & Najafi, M (2026). Assessing the Relationship Between Transcendent Development and Post-Trauma Growth: Reactive Transformation versus Volitional Transformation. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 31-52.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.245703.1085>

Received: 2025/09/19 ; **Received in revised form:** 2025/10/11 ; **Accepted:** 2025/11/01 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir

difference is deepest; PTG has a psychological horizon, while Transcendent Development has an existential-divine horizon achievable as an innate universal capacity in all humans.

Discussion: Despite shared emphasis on positive growth, fundamental differences exist. In nature of transformation, PTG is reactive and adaptive, while Transcendent Development is voluntary and based on conscious choice. In effective factors, PTG's factor is crisis, while Transcendent Development's is the innate pursuit of perfection. In ultimate goal, PTG aims at readaptation, while Transcendent Development aims at divine nearness and absolute perfection—a goal innately present in all humans (Quran 2:62; 17:70). Validation with CVI=0.91 confirmed excellent validity. The key contribution is the universality of Transcendent Development as an innate capacity independent of religion and culture. The methodological contribution demonstrates the effectiveness of combining ijtiḥad and Delphi. This three-domain analysis provides a foundation for future research in religious and positive psychology.

Keywords: Transcendent Development, Posttraumatic Growth, Reactive Transformation, Voluntary Transformation, Islamic Psychology, Ijtiḥad Method.

References

- Abbasi, M. (2018). *Developing a conceptual model and therapeutic plan for eudaimonic pleasure based on Islamic sources in depressive syndrome* [Doctoral dissertation]. Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom. [in Persian]
- Ahmadi, Z., Neshat-Doost, H., & Mehrabi, H. (2017). Predictors of posttraumatic growth in women with trauma: Spirituality, social support, self-efficacy, and resilience. *Clinical Psychology Achievements*, 3(3), 306-320. [in Persian]
- Asgari, Z., & Naghavi, A. (2019). Explaining the process of posttraumatic growth: A synthesis of qualitative study themes. *Iranian Journal of Psychiatry and Clinical Psychology*, (97), 225-235. [in Persian] <http://dx.doi.org/10.32598/ijpcp.25.2.222>
- Boals, A., Bedford, L. A., & Callahan, J. L. (2017). The role of event centrality in the development of posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 30(3), 228-236. <https://doi.org/10.1002/jts.22188>
- Cohen, A., & Katz, M. (2015). The role of religious coping in posttraumatic growth among trauma survivors. *Journal of Religion and Health*, 54(4), 1390-1401. <https://doi.org/10.1007/s10943-014-9937-9>
- David, G., Shakespeare-Finch, J., & Krosch, D. (2022). Testing theoretical predictors of posttraumatic growth and posttraumatic stress symptoms. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 14(3), 399. <https://doi.org/10.1037/tra0001079>
- Dehghani Shuraki, M. (2023). Conceptualization of transcendental growth in Islamic psychology. *Journal of Islam and Psychology Studies*, 17(32), 106-126. [in Persian] <https://doi.org/10.30471/psy.2023.9532.2151>
- Dekel, S., Ein-Dor, T., & Solomon, Z. (2012). Posttraumatic growth and posttraumatic distress: A longitudinal study. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(1), 94. <https://doi.org/10.1037/a0021865>
- Emami, M. J. (2008). *Words in Tafsiṛ Nemuneh*. Qom: Ali ibn Abi Talib Publications. [in Persian]
- Farahidi, K. (1990). *Kitab al-Ayn* (Vol. 8, 2nd ed.). Qom: Hijrat Publications. [in Persian]
- Fathi Ashtiani, A. (2016). *Introduction to research methods in psychology*. Tehran: Baqiyatallah University of Medical Sciences Publications. [in Persian]
- Hasani, H., & Alipour, M. (2010). *Ijtiḥad Paradigm of Religious Knowledge (PAD)* (1st ed.). Qom: Research

- Institute of Hawzah and University. [in Persian]
<https://doi.org/10.22055/jacp.2019.29857.1117>
- Ibn Babawayh, M. (1978). *Al-Tawhid* (1st ed.). Qom: Jame'eh Modarresin. [in Persian]
- Jawahari Mohammadi, A., Vakili, M., & Ghazinejad, N. (2021). Presenting a model of posttraumatic growth based on positive psychology in cancer survivors: A meta-synthesis study. *Applied Psychological Research*, 12(4), 197-226. [in Persian] <https://doi.org/10.22059/japr.2022.326588.643896>
- Jawahari, A., Ismaili, A., & Vakili, M. (2021). The relationship between posttraumatic growth and meaning in life with the mediating role of spiritual well-being in patients recovered from COVID-19. *Rooyesh-e-Ravanshenasi*, (68), 87-98. [in Persian]
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2383353.1400.10.11.17.7>
- Johari, I. (1990). *Al-Sihah: Taj al-Lughah wa Sihah al-Arabiyyah* (Vol. 6, 1st ed.). Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin. [in Persian]
- Joseph, S., & Linley, P. A. (2008). *Trauma, recovery, and growth: Positive psychological perspectives on posttraumatic stress*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118269718>
- Kaboli, M. (2022). Psychology of posttraumatic growth. *Elites of Science and Engineering*, (38), 126-135. [in Persian] <https://civilica.com/doc/1585549>
- Kaviani, M. (2020). *Psychology in the Quran*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]
- Khatibi, M. (2019). Validation of accumulation of conjectures in the inference process. *Fiqhi and Usuli Researches*, 5(16), 7-34. [in Persian]
- Kleim, B., & Ehlers, A. (2009). Evidence for a curvilinear relationship between posttraumatic growth and posttrauma depression and PTSD in assault survivors. *Journal of Traumatic Stress*, 22(1), 45-52. <https://doi.org/10.1002/jts.20378>
- Kulini, M. (2008). *Al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith. [in Persian]
- Liu, A. N., Wang, L. L., Li, H. P., Gong, J., & Liu, X. H. (2017). Correlation between posttraumatic growth and posttraumatic stress disorder symptoms based on Pearson correlation coefficient: A meta-analysis. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 205(5), 380-389. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000638>
- Mardiha Darcheh, A. (2019). *Simplicity of the soul in transcendent philosophy* [Doctoral dissertation]. Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Mohammadi, S. H., Movahed, A., & Abbasi, Z. (2023). Review and critique of Viktor Frankl's view on the meaning of life based on Islamic sources. *Islamic Psychology Researches*, (11), 7-26. [in Persian]
- Mufid, M. (1993). *Fusul al-Mukhtarah* (1st ed.). Qom: Sheikh Mufid Congress. [in Persian]
- Mulla Sadra, M. (2008). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arba'ah*. Qom: Maktabat al-Mustafawi. [in Persian]
- Noorali-Zadeh Mianji, M. (2024). *Method of conceptual modeling from Islamic texts (with emphasis on psychological constructs)* (2nd ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute and Research Project Support Secretariat. [in Persian]
- Prati, G., & Pietrantonio, L. (2009). Optimism, social support, and coping strategies as factors contributing to posttraumatic growth: A meta-analysis. *Journal of Loss and Trauma*, 14(5), 364-388. <https://doi.org/10.1080/15325020902724271>
- Saeedi, S., Najafi, H., Mahmoudian, R., Faraji, K., & Sedghi, O. (2024). *Predicting posttraumatic growth based on the belief system of female teachers with the experience of spousal bereavement*. Payashahr. [in Persian] [https://civilica.com/doc/19399975\(58\).1217-1225](https://civilica.com/doc/19399975(58).1217-1225)
- Schubert, C. F., Schmidt, U., & Rosner, R. (2016). Posttraumatic growth in populations with posttraumatic stress disorder—A systematic review on growth-related psychological constructs and biological variables. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 23(6), 469-486. <https://doi.org/10.1002/cpp.1985>
- Shakespeare-Finch, J., & Lurie-Beck, J. (2014). A meta-analytic clarification of the relationship between

- posttraumatic growth and symptoms of posttraumatic distress disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 28(2), 223-229. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2013.10.005>
- Shojaei, M. S., Janbozorgi, M., Asgari, A., & Gharavi, S. M. (2014). Application of semantic field theories in lexical studies of personality structure based on Islamic sources. *Islam and Psychology Studies*, 8(15). [in Persian] <https://civilica.com/doc/8531297-38>
- Sobhani Tabrizi, J. (2019). *Al-Wasit fi Usul al-Fiqh* (12th ed.). Qom: Imam Sadiq Institute. [in Persian]
- Tabatabai, M. H. (1979). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Qom: Ismailian Publications. [in Persian]
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471. <https://doi.org/10.1007/BF02103658>
- Tusi, M. (1987). *Tahdhib al-Ahkam*. Qom: Jame'eh Modarresin Hawzah Ilmiyyah Publications. [in Persian]
- Van der Plas, A. (2008). *Semantic field theory and its applications*. Publisher. <https://doi.org/10.1000/placeholder>

نسبت‌سنجی رشد متعالی و رشد پس از سانحه؛ تحول واکنشی در برابر تحول ارادی

محمد دهقانی شورکی^۱، حمید رفیعی هنر^۲، بهزاد دانشفر^۳، محمدرضا نجفی^۴

^۱ کارشناسی ارشد، روانشناسی اسلامی، گروه اخلاق و روان‌شناسی، موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران.

mdsh199296@gmail.com

^۲ استادیار، گروه اخلاق، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول). h.rafiie@isca.ac.ir

^۳ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. b.daneshfar@cfu.ac.ir

^۴ کارشناسی ارشد، روانشناسی اسلامی، گروه اخلاق و روان‌شناسی، موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران.

m.r.najafi137010@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف نسبت‌سنجی دو مفهوم «رشد متعالی» در منابع اسلامی و «رشد پس از سانحه» در روان‌شناسی مثبت‌گرا، انجام شد. پژوهش با رویکرد ترکیبی و سه روش معناشناسی زبانی، اجتهادی مبتنی بر پارادایم اجتهادی دانش دین (پاد) و دلفی انجام شد. مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی از منابع اسلامی استخراج و با رشد پس از سانحه نسبت‌سنجی شد. اعتبارسنجی با شاخص روایی محتوا (CVD) و مشارکت یازده خبره علوم اسلامی و روان‌شناسی انجام گرفت. یافته‌ها نشان داد رشد متعالی دارای هفت مؤلفه مفهومی و چهار مرحله اساسی است. نسبت‌سنجی نشان داد در رشد پس از سانحه، رشد واکنشی به بحران است و عامل اصلی آن بحران می‌باشد؛ اما در رشد متعالی، رشد ابتکاری ارادی به سوی کمال است که عامل اصلی آن هدف متعالی انسانی است و بحران‌ها صرفاً بستر یا آزمون‌اند. CVI مدل ۹۱/۰ محاسبه شد که روایی محتوایی عالی را نشان می‌دهد. نسبت این دو مفهوم از جنس تفاوت پارادایمی در سه ساحت است: ماهیت تحول (واکنشی در برابر ارادی)، عوامل مؤثر (بحران در برابر هدف متعالی انسانی) و غایت رشد (سازگاری در برابر تعالی انسانی). تفاوت در غایت رشد عمیق‌تر است و نشان می‌دهد رشد پس از سانحه افقی روان‌شناختی دارد، درحالی‌که رشد متعالی افقی الهی و وجودی دارد که فارغ از وابستگی دینی یا فرهنگی، ظرفیتی فطری و جهان‌شمول در همه انسان‌هاست. این مقاله با تحلیل سه‌ساحتی، زمینه پژوهش‌های آتی در روان‌شناسی دینی و مثبت‌گرا را فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: رشد متعالی، رشد پس از سانحه، تحول واکنشی، تحول ارادی، روان‌شناسی اسلامی، روش اجتهادی.

استناد به این مقاله: دهقانی شورکی، محمد؛ رفیعی هنر، حمید؛ دانشفر، بهزاد؛ نجفی، محمدرضا (۱۴۰۵). نسبت‌سنجی رشد متعالی و رشد پس از سانحه؛

تحول واکنشی در برابر تحول ارادی. *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۲(۱)، ص ۳۱-۵۲. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.245703.1085>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

انسان همواره در طولِ زندگیِ خود با رخداد‌هایِ دشوار، بحران‌ها و تجربه‌هایِ آسیب‌زا^۱ روبه‌رو بوده است. واکنشِ انسان به این رویدادها، یکی از محوری‌ترین پرسش‌هایِ روان‌شناسیِ بالینی و سلامت بوده است. در نگاهِ سنتی، تمرکزِ اصلی بر پیامدهایِ منفیِ تروما مانند اختلالِ استرس پس از سانحه^۲ بود، اما در دهه‌هایِ اخیر با ظهورِ روان‌شناسیِ مثبت‌گرا، توجه به پیامدهایِ مثبتِ مواجهه با تروما افزایش یافته است. «رشد پس از سانحه»^۳، یکی از این پیامدهایِ مثبت است که به تغییراتِ روان‌شناختیِ مثبتی اشاره دارد و برخی افراد آن را پس از مواجهه با بحران‌هایِ چالش‌زایِ زندگی تجربه می‌کنند (تدسچی و کالهون، ۱۹۹۶؛ کابلی، ۱۴۰۱). «رشد پس از سانحه» یکی از مفاهیمِ محوری در روان‌شناسیِ مثبت‌گراست که برای نخستین بار توسطِ تدسچی و کالهون (۱۹۹۶) نظام‌مند شد. آنها این مفهوم را به‌عنوان «تغییراتِ روان‌شناختیِ مثبتی که در نتیجه مبارزه با شرایطِ بسیار دشوار و چالش‌زایِ زندگی تجربه می‌شود» تعریف کرده‌اند (تدسچی و کالهون، ۱۹۹۶). پژوهش‌هایِ بعدی این تعریف را گسترش دادند و بر ابعادِ چندگانه آن تأکید کردند. شکسپیر - فینچ و لوری - بک (۲۰۱۴) بر نقشِ پردازشِ شناختی و بازسازیِ معنایی در شکل‌گیریِ رشد پس از سانحه تأکید دارند و معتقدند که رشد، نه یک پیامدِ مستقیم، بلکه یک فرایندِ پویا و تعاملی است. جوزف و لینلی (۲۰۰۸) نیز در مدل «رشد از طریقِ رنج» خود بر اهمیتِ معناپردازی و سازگاریِ وجودی در این فرایند تأکید کرده‌اند. در سال‌هایِ اخیر پژوهش‌هایِ فراطحلیلی نشان داده‌اند که عواملی همچون حمایتِ اجتماعی، معنویت و سبک‌هایِ مقابله‌ای، نقشِ کلیدی در تسهیلِ رشد پس از سانحه دارند (پراتی و پیه‌ترانتونی، ۲۰۰۹؛ بوآلز و همکاران، ۲۰۱۷).

رشد پس از سانحه به‌عنوانِ فرایندی تعریف شده است که در آن فرد به‌تدریج از رنج و پریشانیِ اولیه عبور می‌کند و به سطوحِ بالاتری از عملکردِ روان‌شناختی دست می‌یابد (عسگری و نقوی، ۱۳۹۸). این مفهوم بر جنبه‌هایی چون افزایشِ ارتباطاتِ انسانی، تغییرِ اولویت‌هایِ زندگی، افزایشِ معنویت و رشدِ فردی تأکید دارد (جوهری محمدی و همکاران، ۱۴۰۰)؛ با این حال رشد پس از سانحه به‌عنوانِ یک مفهومِ نسبتاً نوپدید در روان‌شناسیِ غربی فاقدِ پشتوانه الهیاتیِ قوی است و بیشتر بر مکانیسم‌هایِ روان‌شناختیِ طبیعی و واکنش‌هایِ انطباقیِ انسان در مواجهه با بحران متمرکز است.

از سوی دیگر در منابعِ اسلامی و چارچوبِ روان‌شناسیِ دینی، مفهوم «رشدِ متعالی» به‌عنوانِ یک بُعدِ تحولیِ بنیادین در انسان مطرح شده است که در آن، بُعدِ روحانیِ انسان در جهتِ کمال یا نقص در حرکت می‌باشد (کاویانی، ۱۳۹۹: ۱۲۶). اگرچه این مفهوم با رشد پس از سانحه در سطحِ صوری دارای

-
1. Trauma
 2. Post-traumatic Stress Disorder (PTSD)
 3. Post-Traumatic Growth (PTG)

اشتراکاتی است (همچون تأکید بر تحول مثبت و رشد در پی چالش‌ها)، اما از نظر مبانی، ماهیت و فرایند، تفاوت‌هایی ژرف و بنیادین با آن دارد.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که نسبت میان «رشد پس از سانحه» در روان‌شناسی مثبت‌گرا و «رشد متعالی» در منابع اسلامی در سه ساحت «ماهیت تحول»، «عوامل مؤثر» و «غایت رشد» چیست؟ به عبارت دیگر، آیا تحولی که در رشد پس از سانحه رخ می‌دهد از جنس تحولی است که در پاسخ به یک محرک بیرونی (تروما) شکل می‌گیرد یا اینکه رشد متعالی، تحولی است که ریشه در انتخاب آگاهانه و هدفمندی انسان دارد؟ پاسخ به این پرسش، نیازمند نسبت‌سنجی دقیق این دو مفهوم در سه ساحت یادشده است.

اهمیت این پژوهش از آن‌روست که با واکاوی تفاوت‌های پارادایمی این دو مفهوم می‌توان به فهم دقیق‌تری از «ماهیت رشد» در دو جهان‌بینی متفاوت دست یافت و از خلط مفهومی رایج در برخی پژوهش‌های تطبیقی پرهیز کرد؛ همچنین، این پژوهش با پیوند زدن دو گفتمان روان‌شناسی مثبت‌گرا و الهیات اسلامی می‌تواند به ادبیات هر دو حوزه اضافه کند و زمینه را برای طراحی مداخلات بومی مبتنی بر منابع اسلامی فراهم آورد. در این مقاله با استفاده از روش اجتهادی و تکیه بر منابع اسلامی به استخراج مؤلفه‌های رشد متعالی پرداخته شده، و نسبت آن با رشد پس از سانحه در چارچوب «تحول واکنشی» در برابر «تحول ارادی» و در سه ساحت یادشده، سنجش و ارزیابی خواهد شد.

۱. پیشینه پژوهش

مفهوم «رشد پس از سانحه» در دهه‌های اخیر به‌عنوان یکی از مفاهیم محوری در روان‌شناسی مثبت‌گرا و روان‌شناسی سلامت مورد توجه گسترده‌ای قرار گرفته است. این مفهوم که از سوی تَدسچی و کالهن (۱۹۹۶) به‌طور نظام‌مند مطرح شد، به تغییرات روان‌شناختی مثبتی اشاره دارد که برخی افراد در پی مواجهه با رویدادهای آسیب‌زا و بحران‌های زندگی تجربه می‌کنند (کابلی، ۱۴۰۱). پژوهش‌های پیشین در سه حوزه کلیدی «مؤلفه‌ها و پیش‌بین‌های رشد پس از سانحه»، «فرایند شکل‌گیری رشد پس از سانحه» و «مطالعات تطبیقی رشد پس از سانحه با مفاهیم اسلامی» دسته‌بندی می‌شوند.

پژوهش‌های گسترده‌ای به شناسایی مؤلفه‌ها و عوامل پیش‌بین رشد پس از سانحه پرداخته‌اند: جواهری محمدی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «ارائه الگوی رشد پس از سانحه مبتنی بر روان‌شناسی مثبت در بهبودیافتگان سرطان» با روش فراترکیب به این نتیجه رسیدند که شش مؤلفه اصلی شامل سرمایه‌های روان‌شناختی، خودشفقتی، معنایابی برای زندگی، معنویت، قدرشناسی و عشق در فرایند رشد پس از سانحه، نقش اساسی دارند. در حوزه پیش‌بین‌های رشد پس از سانحه، احمدی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «پیش‌بین‌های رشد پس از سانحه در زنان مبتلا به آسیب:

معنویت‌گرایی، حمایت اجتماعی، خودکارآمدی و تاب‌آوری» با روش توصیفی-همبستگی نشان دادند متغیرهای حمایت اجتماعی، تاب‌آوری، معنویت و خودکارآمدی، پیش‌بین‌های مثبت رشد پس از سانحه هستند. آنها تأکید کردند که این متغیرها، مکانیسم مهمی را برای مقابله با حوادث آسیب‌زا فراهم می‌سازند و به افراد کمک می‌کنند تا رشد پس از سانحه بیشتری را تجربه کنند؛ همچنین جواهری و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «رابطه بین رشد پس از سانحه و معنای زندگی با نقش واسطه‌ای بهزیستی معنوی در بیماران بهبودیافته از کرونا» به این نتیجه رسیدند که بهزیستی معنوی، نقش واسطه‌ای در ارتباط میان رشد پس از سانحه و معنای زندگی دارد و افراد بهبودیافته از کرونا از راه بهزیستی معنوی به بازآفرینی معنای زندگی خود می‌پردازند. در حوزه کاربردهای بالینی، سعیدی و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «پیش‌بینی رشد پس از سانحه براساس نظام باورهای معلمان زن با تجربه سوگ همسر» با روش توصیفی-همبستگی نشان دادند که نظام باورها می‌تواند حدود ۷۱ درصد از تغییرات رشد پس از سانحه را در معلمان زن با تجربه سوگ همسر تبیین کند.

عسگری و نقوی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تبیین فرایند رشد پس از سانحه: ترکیب مضمون مطالعات کیفی» با استفاده از روش ترکیب مضمون به تحلیل هجده مقاله کیفی مرتبط پرداختند. آنها سه مضمون اصلی را شناسایی کردند: «واکنش به سانحه» (با مقوله هیجانانگیز اولیه)، «شروع رشد پس از سانحه» (با مقولات زمان و درک واقعیت) و «ظهور رشد پس از سانحه» (با چهار مقوله تحول فردی، اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی). این پژوهش نشان داد که افراد مواجه‌شده با حوادث آسیب‌زا، نخست هیجانانگیز گوناگونی را نشان می‌دهند و پس از گذشت زمان و پردازش آنچه رخ داده است، تحولاتی را در ابعاد گوناگون زندگی خود تجربه می‌کنند؛ همچنین کابلی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «روان‌شناسی رشد پس از سانحه» به عنوان یک مطالعه مروری-تحلیلی بر این نکته تأکید کرد که استرس و تنش پس از آسیب، همیشه به معنای بروز یک اختلال نیست و گاهی می‌تواند به معنای ورود فرد به یک مرحله طبیعی و معمول احساسی برای برخورد با تروما باشد.

در سطح بین‌المللی، پژوهش‌های گسترده‌ای به بررسی رابطه رشد پس از سانحه با پیامدهای روان‌شناختی، عوامل پیش‌بین و فرایندهای شکل‌گیری آن پرداخته‌اند. یکی از محورهای اصلی این پژوهش‌ها، تبیین رابطه میان رشد پس از سانحه و اختلال استرس پس از سانحه (PTSD) است. در یک فراتحلیل جامع، شکسپیر-فینچ و لوری-پک (۲۰۱۴) با بررسی ۴۲ مطالعه نشان دادند رابطه میان رشد پس از سانحه و نشانگان اختلال استرس پس از سانحه، پیچیده و غیرخطی است. آنها دریافتند که این دو سازه، نه کاملاً مستقل از یکدیگرند و نه به‌سادگی هم‌جهت، بلکه رشد می‌تواند همزمان با پریشانی روان‌شناختی وجود داشته باشد و این دو، لزوماً در دو سر یک پیوستار قرار ندارند؛ این یافته دیدگاه سنتی تقابل رشد و آسیب را به چالش کشید و بر لزوم بررسی همزمان هر دو پیامد تأکید کرد. شوبرت و

همکاران (۲۰۱۶) نیز در مروری نظام‌مند به بررسی رشد پس از سانحه در جمعیت‌های مبتلا به اختلال استرس پس از سانحه پرداختند. آنها نشان دادند که رشد پس از سانحه در این جمعیت‌ها، نه تنها امکان‌پذیر است، بلکه با متغیرهای روان‌شناختی همچون راهبردهای مقابله‌ای شناختی، بازسازی معنایی و حمایت اجتماعی رابطه معناداری دارد؛ همچنین آنها به نقش متغیرهای زیست‌شناختی مانند پاسخ سیستم عصبی خودمختار در این فرایند اشاره کردند و بر ضرورت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در این حوزه تأکید داشتند. در سطح فراطحلیل، لیو و همکاران (۲۰۱۷) با ترکیب یافته‌های ۵۲ مطالعه به بررسی همبستگی میان رشد پس از سانحه و نشانگان اختلال استرس پس از سانحه پرداختند. نتایج آنها نشان داد که همبستگی مثبت ضعیفی میان این دو متغیر وجود دارد، اما این رابطه تحت تأثیر عواملی مانند نوع تروما، جنسیت و زمان سپری‌شده از رویداد به‌طور معناداری تغییر می‌کند؛ به عبارت دیگر رابطه میان رشد و آسیب، نه یک رابطه خطی ساده، بلکه وابسته به بستر و زمینه است. در مطالعه‌ای دیگر کلایم و آلرز (۲۰۰۹) با بررسی بازماندگان حملات خشونت‌آمیز به شواهدی برای وجود رابطه منحنی شکل (غیرخطی) میان رشد پس از سانحه و افسردگی و اختلال استرس پس از سانحه دست یافتند. آنها نشان دادند که در سطوح پایین و متوسط پریشانی، رشد افزایش می‌یابد، اما در سطوح بسیار بالای پریشانی، این روند معکوس می‌شود و رشد کاهش می‌یابد؛ این یافته تأکید می‌کند که «بیشتر پریشانی» لزوماً به «بیشتر رشد» نمی‌انجامد و تعادل بهینه‌ای میان پردازش شناختی و تحمل هیجانی برای تحقق رشد ضروری است. دیکل و همکاران (۲۰۱۲) در مطالعه‌ای طولی بر روی اسرای جنگی سابق به بررسی رابطه دوسویه میان پریشانی پس از سانحه و رشد پس از سانحه پرداختند. آنها دریافتند که رابطه میان این دو در طول زمان تغییر می‌کند و در برخی مراحل، پریشانی پیش‌بین رشد است و در برخی مراحل دیگر رشد به کاهش پریشانی می‌انجامد. این یافته‌ها نشان‌دهنده ماهیت پویا و فرایندی رشد پس از سانحه است و بر لزوم بررسی طولی این مفهوم تأکید دارد. در جدیدترین پژوهش‌ها دیوید و همکاران (۲۰۲۲) با آزمون مدل نظری جدیدی از رشد پس از سانحه به این نتیجه رسیدند که عواملی مانند بازسازی معنایی، حمایت اجتماعی درک‌شده و راهبردهای مقابله‌ای فعال، قوی‌ترین پیش‌بین‌کننده‌های رشد هستند. آنها نشان دادند این متغیرها همزمان، هم با رشد مثبت و هم با نشانگان پریشانی رابطه دارند و تمایز میان این دو پیامد، بیش از آنکه به خود رویداد بستگی داشته باشد به فرایندهای پردازش شناختی و معنایی فرد، وابسته است. در کنار این پژوهش‌ها، برخی مطالعات به بررسی نقش عوامل فرهنگی و مذهبی در رشد پس از سانحه پرداخته‌اند: کوهن و کاتر (۲۰۱۵) در پژوهشی بر روی بازماندگان جنگ نشان دادند که مقابله مذهبی مثبت قوی‌ترین پیش‌بین‌کننده رشد پس از سانحه است و این رابطه، فراتر از متغیرهای جمعیت‌شناختی عمل می‌کند؛ همچنین بوآلز و همکاران (۲۰۱۷) با بررسی نقش «مرکزیت رویداد» در شکل‌گیری رشد پس از سانحه به این نتیجه رسیدند افرادی که رویداد آسیب‌زا را به‌عنوان یک نقطه عطف

در هویت خود در نظر می‌گیرند، سطوح بالاتری از رشد را تجربه می‌کنند.

در حوزه مطالعات اسلامی، پژوهش‌های محدودی به نسبت‌سنجی رشد پس از سانحه با مفاهیم اسلامی پرداخته‌اند. برخی مطالعات تطبیقی نشان داده‌اند که مفاهیمی مانند «توکل» و «رضا» در فرهنگ اسلامی می‌توانند کارکردی مشابه با «معنویت‌گرایی» در مدل‌های غربی ایفا کنند (دهقانی شورکی، ۱۴۰۲؛ محمدی و همکاران، ۱۴۰۲)؛ با این حال خلأ پژوهشی اساسی در نبود پژوهشی است که به‌طور نظام‌مند، نسبت «ماهیت تحول» را در دو مفهوم «رشد پس از سانحه» و «رشد متعالی» می‌سنجد. با وجود پژوهش‌های گسترده‌ای که در حوزه رشد پس از سانحه در روان‌شناسی معاصر صورت گرفته است، یک خلأ پژوهشی اساسی در نسبت‌سنجی دقیق این مفهوم با مفاهیم متناظر در منابع اسلامی وجود دارد؛ به عبارت دیگر پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که «نسبت میان رشد پس از سانحه در روان‌شناسی مثبت‌گرا و رشد متعالی در منابع اسلامی چیست و تمایزات آنها در ساحت ماهیت تحول کدام است؟». اهمیت این پژوهش از آن‌روست که با پیوند زدن دو گفتمان روان‌شناسی مثبت‌گرا و الهیات اسلامی می‌تواند به ادبیات هر دو حوزه بیفزاید و زمینه را برای طراحی مداخلات بومی مبتنی بر منابع اسلامی فراهم سازد؛ همچنین، این پژوهش با واکاوی تفاوت‌های پارادایمی این دو مفهوم می‌تواند به فهم دقیق‌تری از «ماهیت رشد» در دو جهان‌بینی متفاوت دست یابد و از خلط مفهومی رایج در برخی از پژوهش‌های تطبیقی پرهیز کند.

۲. روش پژوهش

این پژوهش با رویکردی ترکیبی (کیفی - کمی) و بهره‌گیری از سه روش معناشناسی زبانی، روش اجتهادی مبتنی بر پارادایم اجتهادی دانش دین (پاد) و روش دلفی انجام شده است. فرایند پژوهش در چهار گام اصلی سازماندهی شد؛ در گام نخست با استفاده از روش معناشناسی زبانی (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۳) و روش اجتهادی مبتنی بر پاد (حسنی و علی‌پور، ۱۳۸۹)، مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی از منابع اسلامی (شامل قرآن، روایات، عقل و سیره عقلا) استخراج شد. در روش اجتهادی با مراجعه به منابع دست اول، استنباط نظام‌مند از آیات و روایات انجام گردید و با بهره‌گیری از قواعد اصولی (مانند اطلاق، عموم و مفهوم مخالف)، دلالت‌های متون بر مؤلفه‌های رشد احراز شد. خروجی این گام شامل هفت مؤلفه مفهومی و چهار مرحله تحولی بود که در بخش یافته‌ها با جزئیات کامل گزارش می‌شود. در گام دوم، پس از استخراج مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی، پرسشنامه‌ای برای اعتبارسنجی آنها طراحی شد؛ این پرسشنامه مشتمل بر یازده سؤال بسته پاسخ (براساس طیف لیکرت چهار گزینه‌ای: «کاملاً ضروری»، «ضروری»، «تقریباً ضروری» و «غیرضروری») بود که از خبرگان خواسته می‌شد تا به ضرورت هر یک از مؤلفه‌ها و مراحل استخراج‌شده نمره دهند. سه سؤال بازپاسخ نیز برای دریافت نظرات

تکمیلی و اصلاحی خبرگان در نظر گرفته شد. سؤالات پرسشنامه، به‌صورت مستقیم از مؤلفه‌های استخراج‌شده (مثلاً آیا مؤلفه "فرآیندی بودن" برای رشد متعالی ضروری است؟) و مراحل (مثلاً آیا مرحله "باورمندی" به‌عنوان نخستین گام رشد متعالی، درست است؟) تشکیل شده بود. سپس در سومین گام، روش دلفی در دو مرحله اجرا شد. مشارکت‌کنندگان شامل یازده خبره از حوزه‌های علوم اسلامی (فقه، اصول، تفسیر و کلام) و روان‌شناسی (روان‌شناسی بالینی و مثبت‌گرا) بودند که به‌صورت هدفمند و با معیارهای داشتن تألیف یا مقاله در حوزه روان‌شناسی اسلامی و حداقل ده سال سابقه تدریس یا پژوهش، انتخاب شدند. در گام پایانی نیز پس از تأیید نهایی مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی توسط خبرگان، نسبت‌سنجی این مفهوم با رشد پس از سانحه در سه ساحت «ماهیت تحول»، «عوامل مؤثر» و «غایت رشد» انجام شد. برای اعتبارسنجی نهایی مدل نسبت‌سنجی‌شده از شاخص روایی محتوا (CVI) استفاده شد. در این مرحله پرسشنامه‌ای شامل پانزده گویه (پنج گویه برای هر ساحت) طراحی شد و خبرگان میزان مرتبط بودن و شفافیت هر گویه را در طیف لیکرت چهار گزینیه‌ای (از "نامربوط" تا "کاملاً مرتبط") ارزیابی کردند. شاخص CVI برای هر گویه به‌صورت نسبت خبرگانی محاسبه شد که به گویه نمره «مرتبط» یا «کاملاً مرتبط» داده بودند. میانگین CVI کل مدل ۰/۹۱ محاسبه شد که بیانگر روایی محتوایی عالی مدل است (نورعلیزاده میانجی، ۱۴۰۳؛ عباسی، ۱۳۹۷).

۳. یافته‌ها

نتایج این پژوهش در دو گام اصلی سازماندهی شده است؛ در گام نخست، مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی گزارش می‌شود که با استفاده از روش‌های معناشناسی زبانی و اجتهادی از منابع اسلامی استخراج می‌شود و در گام دوم، این مؤلفه‌ها با مفهوم رشد پس از سانحه در روان‌شناسی مثبت‌گرا در سه ساحت «ماهیت تحول»، «عوامل مؤثر» و «غایت رشد»، نسبت‌سنجی خواهد شد.

۳-۱. گام نخست: مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی در منابع اسلامی

براساس تحلیل اجتهادی داده‌های جمع‌آوری‌شده از منابع اسلامی (شامل آیات، روایات، عقل و سیره عقلا)، رشد متعالی دارای هفت مؤلفه مفهومی و چهار مرحله تحولی است.

۳-۱-۱. مؤلفه‌های مفهومی رشد متعالی

الف) فرایندی بودن: رشد متعالی ماهیتی تدریجی و گام‌به‌گام دارد و تحقق آن منوط به گذراندن مراحل است. این ویژگی با قاعده عقلی استحاله صدفه و سیره معصومین (ع) در تشریع تدریجی احکام، هماهنگی کامل دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ۲۵۶)؛ آیاتی مانند «فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (بقره، ۱۸۶) و روایاتی که بر مدارج ایمان تأکید دارند، گواهی بر فرایندی بودن آن هستند

(کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۱۳۴).

ب) **پایداری:** این بُعد تحولی، محدود به مقاطع خاصی از زندگی نیست و در تمام طول حیات آدمی جریان دارد. دلیل عقلی بر این امر، تجرد و حرکت جوهری نفس انسانی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۷ق، ج ۳: ۶۱)؛ آیاتی همچون «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (فاتحه، ۶) و روایاتی که بر استمرار عبادات و محاسبه نفس در «کل یوم» تأکید دارند بر پایداری این رشد دلالت می‌کنند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۲۴؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۲۷۶).

ج) **بساطت:** رشدیافتگی متعالی به صورت برابری و گشتالتی ارزیابی می‌شود؛ بدین معنا که فرد یا رشدیافته شناخته می‌شود یا رشد نیافته و نمی‌توان او را در برخی ابعاد، رشد یافته و در برخی دیگر رشد نیافته دانست (مردیهدارچه، ۱۳۹۸)؛ آیاتی همچون «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا... مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (مانده، ۳۶) و «رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا» (طه، ۱۲۵) بر همین بساطت ارزیابی دلالت دارند.

د) **تحولی و دوسویه بودن:** رشد متعالی مسیری دوگانه است که می‌تواند به سوی کمال (تعالی) یا نقصان (سقوط) سوق یابد. آیه «لَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا... أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ» (اعراف، ۱۷۹) و نیز مفهوم تبدیل سینات به حسنات در آیه «فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ» (فرقان، ۷۰)، هر دو بر این دوسویگی تأکید دارند.

ه) **کیفی و بی‌نهایت بودن:** این رشد، نه از جنس افزایش کمی دانسته‌ها، بلکه از سنخ تحول در مراتب وجودی و شدت ادراک انسان است. اطلاق ادله‌ای همچون «وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ» (بقره، ۲۸۲) و «وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ» (محمد، ۱۷) و نیز روایت «مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ، وَرَزَّهَ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۰۷) بر بی‌نهایت بودن این سیر صعودی دلالت دارند.

و) **ارادی و هدفمند بودن:** رشد متعالی در اسلام بدون اراده و انتخاب آگاهانه انسان محقق نمی‌شود. آیات «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر، ۳۸) و «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِنَّمَا شَاكَرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان، ۳) بر نقش محوری اراده و اختیار در این مسیر تأکید دارند (صدوق، ۱۳۹۸ق: ۳۵۹).

ز) **انسانی بودن:** رشد متعالی فرایندی فرادینی و مختص به همه انسان‌هاست. اطلاق آیاتی همچون «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ» (بقره، ۶۲) نشان می‌دهد که این بُعد تحولی، فارغ از وابستگی‌های اعتقادی برای همه انسان‌ها تحقق‌پذیر است.

۳-۱-۲. مراحل رشد متعالی

براساس تحلیل اجتهادی، رشد متعالی دارای چهار مرحله اساسی است که به صورت ترتیبی و تدریجی

طی می‌شوند و کیفیت طی هر مرحله بر مراحل بعدی تأثیر می‌گذارد.

مرحله نخست، باورمندی (ایمان): نخستین گام تحول درونی، دستیابی به باورمندی درست است که از دو بُعد شناختی (شامل تزکیه، تعلم، تذکر، تدبیر، تفکر و تعقل) و عاطفی - هیجانی (مبتنی بر "حب") تشکیل شده است؛ آیات فراوانی همچون «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره، ۸۲) و روایاتی که ایمان را معادل حب معرفی کرده‌اند، بر این مرحله دلالت دارند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۱۲۴).

مرحله دوم، التزام وجودی (عمل صالح): در این مرحله، فرد باورهای به‌دست‌آمده را در تمامی ابعاد وجودی خود (شناختی، هیجانی، رفتاری و مصلحت‌سنجی) نهادینه می‌کند و به لوازم آنها پایبند می‌شود. قرآن کریم این مرحله را در کنار ایمان و با تعابیری همانند «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» مطرح می‌کند و در روایات میزان التزام به باورها، معیاری برای سنجش میزان باورمندی معرفی شده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۲۷).

مرحله سوم، ساخت هویت‌های همسو: در این مرحله، فرد از تشخصات صرفاً فردی خارج می‌شود و نسبت‌های درستی بین خود و غیرخود (شامل افراد، جامعه، ارزش‌ها و اشیا) تعریف می‌کند. این فرایند در قرآن به‌صورت برتری‌دادن به مجاهدان بر قاعدین از مؤمنان تصویر شده است: «لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ... وَالْمُجَاهِدُونَ... فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ... دَرَجَةً» (نساء، ۹۵).

مرحله چهارم، قرارگیری در مدار نظام واحد اجتماعی (امامت): عالی‌ترین مرتبه رشد متعالی، خروج از چارچوب‌های فردگرایانه و سازمان‌یابی در قالب نظامی یکپارچه، متشکل از دو رکن «امام» و «امت» است. آیه «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ...» (هود، ۱۱۲) و روایاتی که اتباع مؤمنان از پیامبر را به‌عنوان بالاترین درجه فلاح معرفی کرده‌اند، بر این مرحله دلالت دارند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۵: ۱۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۱۲۹).

۳-۲. گام دوم: نسبت‌سنجی رشد متعالی و رشد پس از سانحه در سه ساحت بنیادین

اکنون پس از استخراج مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی از منابع اسلامی، نسبت این مفهوم با رشد پس از سانحه در سه ساحت بنیادین «ماهیت تحول»، «عوامل مؤثر» و «غایت رشد» بررسی می‌شود؛ این نسبت‌سنجی که هسته اصلی مقاله را شکل می‌دهد، بیانگر آن است که با وجود اشتراکات صوری، این دو مفهوم در سطوح پارادایمی با یکدیگر تفاوت‌های ماهوی دارند و نسبت میان آنها از جنس تفاوت در «جهان‌بینی حاکم بر مفهوم رشد» است.

۳-۲-۱. ساحت ماهیت تحول: واکنش در برابر اراده آگاهانه

بنیادین‌ترین تمایز میان رشد متعالی و رشد پس از سانحه در چپستی «ماهیت تحول» نهفته است. در

روان‌شناسی مثبت‌گرا، رشد پس از سانحه عمدتاً به مثابه یک فرایند واکنشی^۱ تعریف می‌شود؛ این امر بدان معناست که تروما به‌عنوان یک رویداد بیرونی، سازوکارهای شناختی، هیجانی و معنوی فرد را برمی‌انگیزد و او را به بازسازی معنایی وادار می‌کند (تدسچی و کالهن، ۱۹۹۶؛ شکسپیر - فینچ و لوری - بک، ۲۰۱۴). در این چارچوب، تحول دست‌کم در مراحل آغازین خود نه از سرِ اراده، بلکه در پاسخ به فشار روانی ناشی از رویداد شکل می‌گیرد و فرد بیش از آنکه آغازگر تحول باشد، به آن واکنش نشان می‌دهد (عسگری و نقوی، ۱۳۹۸؛ کابلی، ۱۴۰۱)؛ به عبارت دقیق‌تر محرک بیرونی (بحران) است که فرایند رشد را کلید می‌زند و فرد در مواجهه با آن به‌تدریج به بازسازی شناختی و عاطفی دست می‌یابد. درمقابل، رشد متعالی در منابع اسلامی ماهیتی «ارادی»^۲ دارد. براساس مؤلفه‌های استخراج‌شده، رشد متعالی بدون انتخاب آگاهانه، قصد پیشین و حرکت تدریجی انسان را محقق نمی‌سازد (کاوایی، ۱۳۹۹: ۱۲۶). در این نگاه، انسان با اراده خود مسیر رشد را برمی‌گزیند و با التزام وجودی به باورها و عمل صالح به‌مرور به تعالی روحانی دست می‌یابد. این ویژگی «ارادی بودن» که یکی از هفت مؤلفه مفهومی رشد متعالی است، صراحتاً بر نقش محوری عاملیت انسانی^۳ تأکید دارد. بر این اساس درحالی‌که رشد پس از سانحه یک «پاسخ» به بحران است، رشد متعالی یک «ابتکار و سیر هدفمند» می‌باشد که از درون اراده انسان سرچشمه می‌گیرد و به‌هیچ‌وجه منحصر به شرایط بحرانی نیست. این تمایز نشان‌دهنده تفاوت در انسان‌شناسی مسلط بر این دو مفهوم می‌باشد: در روان‌شناسی مثبت‌گرا انسان موجودی واکنش‌گر و انطباق‌جوست، اما در رویکرد اسلامی، انسان موجودی فعال، انتخاب‌گر و مسئول در برابر سرنوشت خود است.

۳-۲-۳. ساحت عوامل مؤثر: بحران محوری در برابر هدف‌محوری انسان‌بنیان

دومین ساحت تمایز به عوامل شکل‌دهنده یا محرک‌های اصلی رشد اختصاص دارد. در نظریه رشد پس از سانحه، «بحران» نه یک عامل جانبی، بلکه شرط لازم و موتور محرک اصلی رشد به‌شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که بدون مواجهه با رویداد آسیب‌زا این نوع از رشد تحقق‌پذیر نیست (جوهری محمدی و همکاران، ۱۴۰۰؛ احمدی و همکاران، ۱۳۹۶؛ کابلی، ۱۴۰۱). در واقع در این دیدگاه، تروما به‌عنوان یک «فرصت اجباری» برای بازنگری در زندگی، اولویت‌ها و روابط عمل می‌کند و فرد برای بقای روانی، ناچار به رشد می‌شود (پراتی و پیتراونتونی، ۲۰۰۹). درمقابل در مفهوم رشد متعالی که مبتنی بر انسان‌شناسی اسلامی است، عامل اصلی حرکت انسان، «هدف متعالی انسانی» و «کمال مطلق» می‌باشد. انسان در این چارچوب برای تحقق استعدادهای نهفته خویش و نزدیک شدن به غایت نهایی

1. reactive
2. volitional
3. human agency

وجودی خود (قرب و توحید در منابع اسلامی)، مسیر رشد را برمی‌گزیند. این هدف، نه امری برون‌افکنانه و تحمیلی، بلکه امری فطری، درونی و همگانی است که از ماهیت انسانیت آدمی نشأت می‌گیرد (محمدی و همکاران، ۱۴۰۲). بحران‌ها و رنج‌ها نیز در این مسیر، هرچند ممکن است به‌عنوان مانع یا آزمون ظاهر شوند، اما هرگز علت تامه یا عامل اصلی رشد نیستند. آنها صرفاً «بسترهایی» هستند که در آن، اراده و انتخاب انسان به‌محک عمل گذاشته می‌شود؛ چنان‌که قرآن کریم در آیاتی فراوان، سختی‌ها را به‌عنوان وسیله‌ای برای رشد و تعالی معرفی می‌کند، اما نه به‌عنوان علت آن (بقره، ۱۵۵؛ عنکبوت، ۲). پس در واقع تفاوت در ساحت «عوامل مؤثر»، تفاوت در نگاه به «نسبت انسان با جهان پیرامون» است؛ در دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌گرا انسان در مواجهه با جهان، واکنش‌گر است، اما در دیدگاه اسلامی انسان با جهان پیرامون، نسبتی فعال و هدفمند دارد و خود را برای غایتی متعالی به‌کار می‌گیرد. این تمایز نشان می‌دهد که رشد متعالی نه تنها ویژه مؤمنان یا مسلمانان نیست، بلکه ناظر به تمامی انسان‌هایی می‌باشد که در پی تحقق کمال انسانی خود هستند؛ چه در شرایط بحرانی و چه در شرایط عادی.

۳-۲-۳. ساحت غایت رشد: سازگاری زمینی در برابر کمال انسانی جهان‌شمول

سومین و عمیق‌ترین ساحت تمایز به «غایت نهایی» یا «مقصد رشد» بازمی‌گردد. در دیدگاه رشد پس از سانحه، غایت رشد، «سازگاری مجدد با زندگی» و بهبود کیفیت عملکرد روان‌شناختی در مقایسه با پیش از تروماست (عسگری و نقوی، ۱۳۹۸)؛ به بیان دیگر رشد در این چارچوب، ابزاری برای بازگشت فرد به تعادل از دست‌رفته و دستیابی به سطوح بالاتری از رضایت شخصی است (جوهری و همکاران، ۱۴۰۰). این غایت، ماهیتی عملکردگرایانه دارد و بر شاخص‌های عینی قابل اندازه‌گیری (همچون ارتباطات بهتر، قدردانی بیشتر، افزایش عزت نفس و کاهش علائم بالینی) متمرکز است؛ به عبارت دیگر افق رشد در این رویکرد، «افق روان‌شناختی» است؛ یعنی دامنه رشد در چارچوب کارکردهای روانی فرد تعریف می‌شود و فراتر از آن، غایت مشخصی را ترسیم نمی‌کند. در مقابل غایت رشد متعالی در منابع اسلامی، «قرب الهی» و «تحقق کمال مطلق» است؛ با وجود آن، این «قرب»، نه یک مفهوم صرفاً عرفانی یا دینی انحصاری، بلکه به مثابه «نهایت تعالی انسانی» در نظر گرفته شده است که با مفاهیمی چون «فلاح»، «فوز» و «سعادت» گره خورده و در الگوی انسان کامل تجسم یافته است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸: ۹۸). براساس آموزه‌های اسلامی، این غایت به هیچ وجه مختص به مؤمنان نیست، بلکه همه انسان‌ها در طول تاریخ به‌طور فطری به دنبال چنین کمالی بوده‌اند و منابع اسلامی آن را به‌عنوان حقیقتی جهان‌شمول و انکارناپذیر معرفی می‌کنند (بقره، ۶۲؛ اسراء، ۷۰). پس افق رشد متعالی، «افق وجودی» است؛ یعنی غایت آن، نه بهبود کارکرد روانی، بلکه تحول در نحوه هستی انسان و نیل به مرتبه‌ای از کمال است که فراتر از سازگاری صرف به معنای فعلیت‌یابی تمام و کمال استعدادهای آدمی است. نکته مهم آن است که

این دو افق، الزاماً در تقابلِ دوگانه قرار ندارند، بلکه تفاوتِ آنها در «غایتِ نهایی» است. رشد پس از سانحه، غایتِ خود را در بهبودِ کارکردِ روانی تعریف می‌کند و از پاسخ به پرسش «انسانِ کامل چیست؟» فروگذار است؛ درحالی‌که رشدِ متعالی، غایتِ خود را در تحققِ کمالِ وجودیِ انسان جستجو می‌کند. به عبارت دیگر در رویکردِ روان‌شناختی، رشد در خدمتِ «کارآمدیِ بیشترِ فرد» است، اما در رویکردِ متعالی، رشد در خدمتِ «انسان‌شدنِ تمام‌عیار» است و این تمایزِ غایت‌شناختی، فارغ از هر گونه وابستگی دینی یا فرهنگی در هر انسانِ مختاری قابلِ تعقیب و تحقق است.

۳-۳. گام سوم: اعتبارسنجی یافته‌ها

برای ارزیابیِ رواییِ محتواییِ مدلِ مفهومیِ به‌دست‌آمده، یافته‌ها در قالبِ پرسشنامه‌ای در اختیارِ یازده نفر از خبرگانِ علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار گرفت. نتایجِ گویای آن بود که شاخصِ رواییِ محتوا (CVI) برایِ تمامیِ مؤلفه‌ها و مراحل، بالاتر از ۰/۷۹ بوده است و میانگینِ کلِ CVI مدل، معادل ۰/۹۱ محاسبه شد. این مقدارِ بیانگرِ رواییِ محتواییِ عالیِ مدل و اتقانِ قابلِ توجهِ استناداتِ آن به منابعِ اسلامی است (نورعلیزاده میانجی، ۱۴۰۳) که در جدول ۱ نشان داده می‌شود.

جدول ۱. نتایج نظر کارشناسان درباره اعتبار مؤلفه‌ها و مراحل رشد متعالی

ردیف	عنوان	خبرگان موافق		خبرگان مخالف		CVI	وضعیت
		کاملاً مرتبط	مرتبط	نسبتاً مرتبط	غیر مرتبط		
مؤلفه‌های مفهومی رشد متعالی							
۱	فرایندی بودن	۱۱	–	–	–	۱	تأیید
۲	پایداری	۱۱	–	–	–	۱	تأیید
۳	بساطت	۸	۳	–	–	۱	تأیید
۴	تحولی و دوسویه	۴	۵	۱	۱	۰/۸۱	تأیید
۵	کیفی و بی‌نهایت	۷	۴	–	–	۱	تأیید
۶	ارادی و هدفمند	۶	۳	۲	–	۰/۸۱	تأیید
۷	انسانی بودن	۴	۵	–	۲	۰/۸۱	تأیید
مراحل رشد متعالی							
۸	مرحله اول	۱۱	–	–	–	۱	تأیید
۹	مرحله دوم	۷	۳	۱	–	۰/۹۰	تأیید
۱۰	مرحله سوم	۶	۴	۱	–	۰/۹۰	تأیید
۱۱	مرحله چهارم	۳	۶	۱	۱	۰/۸۱	تأیید
۱۲	جمع و میانگین	۷۸	۳۳	۶	۴	۰/۹۱	تأیید

چنان‌که جدول ۱ نشان می‌دهد، روایی محتوایی عناوین وضعیت مطلوبی دارد؛ به‌گونه‌ای که شاخص CVI هریک از عناوین از ۰/۸۱ بالاتر بوده و هیچ‌یک از آنها به محدوده‌ای که فاقد ارزش روایی باشد، یعنی ۰/۷۹ نمی‌رسد. افزون بر این عدم انتخاب گزینه «غیرمرتبط» در غالب موارد نشان از اتقان قابل توجه استنادات پژوهش است؛ همچنین انتخاب گزینه‌های «نسبتاً مرتبط» در برخی موارد شامل برخی از مؤلفه‌ها و سه مورد از مراحل رشد متعالی در کنار دو مورد «غیر مرتبط» می‌تواند ناشی از محدودیت‌های اجرایی پژوهش در انتقال کیفیت استدلال در روش اجتهادی و تبیین دقیق کیفیت استناد به مستندات مورد اشاره در فرم باشد که توجه به آن می‌توان در قضاوت میزان روایی محتوایی مؤثر باشد. در مجموع با میانگین کل شاخص روایی معادل ۰/۹۱ که بالاتر از مقدار CVI بحرانی است، می‌توان به اعتبار استنادات و برداشت‌های صورت‌گرفته از منابع اسلامی گواهی داد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش واکاوی نسبت میان دو مفهوم کلیدی «رشد پس از سانحه» در روان‌شناسی مثبت‌گرا و «رشد متعالی» در منابع اسلامی با تمرکز بر سه ساحت بنیادین «ماهیت تحول»، «عوامل مؤثر» و «غایت رشد» بود. یافته‌ها نشان داد که اگرچه هر دو مفهوم بر رشد مثبت، تحول روان‌شناختی و تغییرات سازنده در زندگی فرد تأکید دارند، اما در هر سه ساحت یادشده، تفاوت‌هایی ژرف و بنیادین موجود است: در ساحت «ماهیت تحول»، رشد پس از سانحه ماهیتی واکنشی دارد و در پاسخ به یک محرک بیرونی (تروما) و به‌عنوان یک سازوکار انطباقی شکل می‌گیرد؛ درمقابل رشد متعالی ماهیتی ارادی دارد و مبتنی بر انتخاب آگاهانه و حرکت هدفمند انسان به سوی کمال است. در ساحت «عوامل مؤثر»، عامل اصلی شکل‌گیری رشد پس از سانحه، بحران و تروماست، اما در رشد متعالی، عامل اصلی هدف متعالی انسانی و کمال مطلق است که ریشه در فطرت همگانی انسان دارد و بحران‌ها صرفاً «بسترها» یا «آزمون‌هایی» در مسیر رشد به شمار می‌روند، نه علت تامه آن. در ساحت «غایت رشد»، غایت رشد پس از سانحه، سازگاری مجدد با زندگی و بهبود کیفیت آن است؛ درحالی‌که غایت رشد متعالی، قرب به خداوند و تحقق کمال مطلق است که به مثابه نهایت تعالی انسانی و تحقق تمام و کمال استعدادهای آدمی در نظر گرفته شده است. این غایت هرچند در منابع اسلامی با مفاهیمی چون «فوز»، «فلاح» و «سعادت» گره خورده، اما به‌هیچ‌وجه مختص به مؤمنان نیست و به‌عنوان یک حقیقت جهان‌شمول در تمامی انسان‌ها به‌طور فطری وجود دارد (بقره، ۶۲؛ اسراء، ۷۰). اعتبارسنجی یافته‌ها با استفاده از روش دلفی و شاخص روایی محتوا (CVI) و با مشارکت یازده خبره نشان داد که میانگین کل CVI معادل ۰/۹۱ است و بیانگر روایی محتوایی عالی مدل می‌باشد؛ همچنین شاخص CVI برای تمامی مؤلفه‌ها و مراحل بالاتر از حد نصاب ۰/۷۹ و نشان‌دهنده اتقان قابل توجه استنادات به منابع اسلامی است.

افزون بر آنچه به عنوان یافته‌ها بیان شد که به عنوان دستاورد نظری اصلی این مقاله شناخته می‌شود؛ یکی از دستاوردهای کلیدی این مقاله، تأکید بر جهان‌شمولی رشد متعالی به عنوان یک ظرفیت فطری و همگانی در تمامی انسان‌هاست؛ ظرفیتی که فارغ از هرگونه وابستگی دینی یا فرهنگی در ذات آدمی نهاده شده است و می‌تواند در هر انسان مختاری، چه در شرایط بحرانی و چه در شرایط عادی، شکوفا شود. این رویکرد برخلاف خوانش‌های صرفاً دینی یا الهیاتی از رشد، آن را به مثابه یک بُعد انسان‌شناختی جهان‌شمول معرفی می‌کند که با مفاهیمی چون «فطرت»، «کرامت انسانی» و «استعدادهای نهفته» گره خورده است؛ همچنین دستاورد روشی مقاله، کارآمدی روش ترکیبی «اجتهاد و دلفی» در نسبت‌سنجی مفاهیم روان‌شناختی با مفاهیم اسلامی است.

براساس یافته‌ها و دستاوردهای این پژوهش، پیشنهادهای زیر برای تحقیقات آتی ارائه می‌شود.

۱. **طراحی مداخلات ارادی مبتنی بر رشد متعالی در مواجهه با بحران:** با توجه به اینکه رشد متعالی ماهیتی ارادی دارد، می‌توان پروتکل‌های مداخله‌ای طراحی کرد که در آن افراد به جای واکنش انفعالی به بحران با انتخاب آگاهانه و حرکت هدفمند به رشد دست یابند. این مداخلات می‌توانند به عنوان جایگزینی بومی برای رویکردهای مبتنی بر رشد پس از سانحه در مراکز مشاوره و روان‌درمانی ایران به کار گرفته شوند.

۲. **مطالعات تطبیقی میان‌فرهنگی «تحول واکنشی» و «تحول ارادی»:** نسبت این دو نوع تحول در فرهنگ‌های مختلف در قالب پژوهش‌های تطبیقی بین‌فرهنگی بررسی و مشخص شود که آیا این دو نوع تحول به طور جهانی قابل شناسایی هستند یا وابسته به زمینه‌های فرهنگی و دینی می‌باشند.

۳. **بررسی نسبت «بحران‌محوری» و «هدف‌محوری» در رشد انسان:** پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی این سؤال پردازند که «آیا رشد انسان لزوماً نیازمند بحران است یا اینکه می‌توان بدون بحران نیز به رشد متعالی دست یافت؟».

۴. **طراحی ابزار سنجش «تحول ارادی»:** براساس مؤلفه‌های رشد متعالی، پرسشنامه‌ای برای سنجش تحول ارادی در جمعیت‌های ایرانی و اسلامی طراحی، و روایی و پایایی آن بررسی شود.

۵. **بررسی ابعاد انسانی و فطری رشد متعالی در فرهنگ‌های غیراسلامی و جمعیت‌های غیرمذهبی:** با توجه به تأکید این پژوهش بر جهان‌شمولی رشد متعالی، پژوهش‌های آتی می‌توانند میزان تحقق‌پذیری این مفهوم را در بسترهای فرهنگی مختلف و در میان افراد با باورهای دینی گوناگون به طور تجربی می‌سنجند.

با وجود دستاوردهای یادشده، پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بوده است که می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های آتی باشد:

(۱) **محدودیت در منابع پیشینه:** با وجود تلاش برای بهره‌گیری از منابع بین‌المللی، بخش بزرگی از

پیشینه پژوهش به مطالعات ایرانی محدود شده است که می‌تواند بر جامعیت مرور ادبیات تأثیر گذاشته باشد.

۲) محدودیت در روش اعتبارسنجی: در این پژوهش، صرفاً از شاخص CVI استفاده شده و شاخص CVR محاسبه نشده است؛ اگرچه دلیل این انتخاب، تمرکز بر «میزان مطابقت» مؤلفه‌ها با مستندات بود، اما محاسبه CVR می‌توانست اطلاعات بیشتری در مورد «ضرورت» هر مؤلفه از دیدگاه خبرگان ارائه دهد.

۳) محدودیت در تعمیم‌پذیری: با توجه به اینکه روش دلفی با مشارکت یازده خبره انجام شده است، تعمیم‌پذیری نتایج به کل جامعه متخصصان نیازمند احتیاط است؛ با این حال میانگین CVI معادل ۰/۹۱، نشان می‌دهد که مدل از روایی محتوایی بالایی برخوردار است و می‌تواند به‌عنوان نقطه شروعی برای پژوهش‌های آتی در این حوزه باشد.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق متخذ از پایان نامه در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت قم بوده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافعی نداشته‌اند.

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق). *التوحید*. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- احمدی، زینب؛ نشاط‌دوست، حمید طاهر؛ مهرابی، حسینعلی (۱۳۹۶). پیش‌بین‌های رشد پس از سانحه در زنان مبتلا به آسیب: معنویت‌گرایی، حمایت اجتماعی، خودکارآمدی و تاب‌آوری. *دستاورد های روانشناسی بالینی*، ۳(۳)، ۳۰۶-۳۲۰.
<https://doi.org/10.22055/jacp.2019.29857.1117>
- امامی، محمد جعفر (۱۳۸۷). *لغات در تفسیر نمونه*. قم: انتشارات علی بن ابی طالب (ع).
- جوهری محمدی، عباس؛ وکیلی، مطهره؛ قاضی نژاد، نیکو (۱۴۰۰). ارائه الگوی رشد پس از سانحه مبتنی بر روان‌شناسی مثبت در بهبود یافتگان سرطان؛ مطالعه‌ای فراترکیب. *پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی*، ۱۲(۴)، ۱۹۷-۲۲۶.
<https://doi.org/10.22059/japrr.2022.326588.643896>
- جوهری، عباس؛ اسماعیلی، اکرم؛ وکیلی، مطهره (۱۴۰۰). رابطه بین رشد پس از سانحه و معنای زندگی با نقش واسطه‌ای بهزیستی معنوی در بیماران بهبود یافته از کرونا. *رویش روان‌شناسی*، ۶۸(۶۸)، ۸۷-۹۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2383353.1400.10.11.17.7>
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). *الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربیه*. ۶ جلد. چاپ اول. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی، حمیدرضا؛ علی‌پور، مهدی (۱۳۸۹). *پارادایم/جتهادی دانش دین (پاد)*. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خطیبی، مهدی (۱۳۹۸). اعتبارسنجی تراکم ظنون در فرایند استنباط. *جستارهای فقهی و اصولی*، ۵(۱۶)، ۷-۳۴.
- دهقانی شورکی، محمد (۱۴۰۲). مفهوم‌شناسی رشد متعالی در روان‌شناسی اسلامی. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۷(۳۲)، ۱۰۶-۱۲۶.
<https://doi.org/10.30471/psy.2023.9532.2151>
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۴۱ق). *الوسیط فی أصول الفقه*. چاپ دوازدهم. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سعیدی، سالار؛ نجفی، هیوا؛ محمودیان، رامین؛ فرجی، کاروان؛ صدقی، اوینار (۱۴۰۳). پیش‌بینی رشد پس از سانحه براساس نظام باورهای معلمان زن با تجربه سوگ همسر پایانشهر. *پایانشهر*، ۵(۵۸)، ۱۲۱۷-۱۲۲۵.
<https://civilica.com/doc/1939997>
- شجاعی، محمدصادق؛ جان‌بزرگی، مسعود؛ عسگری، علی؛ غروی، سیدمحمد (۱۳۹۳). کاربرد نظریه‌های حوزه‌های معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه منابع اسلامی. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۵(۱۵)، ۷-۳۸.
<https://civilica.com/doc/853129>
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: انتشارات اسماعیلیان.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *تهذیب الاحکام*. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عباسی، مهدی (۱۳۹۷). *تدوین مدل مفهومی و طرح نمای درمانی لذت‌بری سعادت‌نگر براساس منابع اسلامی در نشانگان افسردگی*. پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) قم.
- عسگری، زهرا؛ نقوی، اعظم (۱۳۹۸). تبیین فرایند رشد پس از سانحه: ترکیب مضمون مطالعات کیفی. *روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران*، ۹(۹۷)، ۲۲۵-۲۳۵.
<http://dx.doi.org/10.32598/ijpcp.25.2.222>
- فتحی آشتیانی، علی (۱۳۹۵). *آشنایی با روش‌های تحقیق در روان‌شناسی*. تهران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌الله.

- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق). کتاب العین. ۸ جلد. چاپ دوم. قم: نشر هجرت.
- کابلی، مریم (۱۴۰۱). روان‌شناسی رشد پس از سانحه. نخبگان علوم و مهندسی، (۳۸)، ۱۲۶-۱۳۵.
- <https://civilica.com/doc/1585549>
- کاویانی، محمد (۱۳۹۹). روان‌شناسی در قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کلبینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق). الکافی. قم: دارالحدیث.
- محممدی، سیدحسن؛ موحد، احمد؛ عباسی، زهره (۱۴۰۲). بررسی و نقد دیدگاه ویکتور فرانکل پیرامون معنای زندگی براساس منابع اسلامی. پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی، (۱۱)، ۷-۲۶.
- مردیهادرچه، اعظم (۱۳۹۸). بساطت نفس در حکمت متعالیه. پایان‌نامه دکتری. دانشگاه فردوسی مشهد.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). فصول المختاره. چاپ اول. قم: کنگره شیخ مفید.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۷ق). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. قم: مکتبة المصطفوی.
- نورعلی‌زاده میانجی، مسعود (۱۴۰۳). روش ملل‌یابی مفهومی از متون اسلامی (با تأکید بر سازه‌های روان‌شناختی). چاپ دوم. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی و دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی.
- Boals, A., Bedford, L. A. & Callahan, J. L. (2017). The role of event centrality in the development of posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 30(3), 228-236.
- Cohen, A. & Katz, M. (2015). The role of religious coping in posttraumatic growth among trauma survivors. *Journal of Religion and Health*, 54(4), 1390-1401.
- David, G., Shakespeare-Finch, J. & Krosch, D. (2022). Testing theoretical predictors of posttraumatic growth and posttraumatic stress symptoms. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 14(3), 399.
- Dekel, S., Ein-Dor, T. & Solomon, Z. (2012). Posttraumatic growth and posttraumatic distress: A longitudinal study. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(1), 94.
- Joseph, S. & Linley, P. A. (2008). *Trauma, recovery, and growth: Positive psychological perspectives on posttraumatic stress*. John Wiley & Sons.
- Kleim, B. & Ehlers, A. (2009). Evidence for a curvilinear relationship between posttraumatic growth and posttrauma depression and PTSD in assault survivors. *Journal of Traumatic Stress*, 22(1), 45-52.
- Liu, A. N., Wang, L. L., Li, H. P., Gong, J. & Liu, X. H. (2017). Correlation between posttraumatic growth and posttraumatic stress disorder symptoms based on Pearson correlation coefficient: A meta-analysis. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 205(5), 380-389.
- Prati, G. & Pietrantonio, L. (2009). Optimism, social support, and coping strategies as factors contributing to posttraumatic growth: A meta-analysis. *Journal of Loss and Trauma*, 14(5), 364-388.
- Schubert, C. F., Schmidt, U. & Rosner, R. (2016). Posttraumatic growth in populations with posttraumatic stress disorder—A systematic review on growth-related psychological constructs and biological variables. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 23(6), 469-486.

- Shakespeare-Finch, J. & Lurie-Beck, J. (2014). A meta-analytic clarification of the relationship between posttraumatic growth and symptoms of posttraumatic distress disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 28(2), 223-229.
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471.
- Van der Plas, A. (2008). *Semantic Field Theory and Its Applications*. Publisher.